

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ЗА СИНЕРГЕТИЧНИМ ПІДХОДОМ

THEORETICAL BASIS OF THE TRANSFORMATION OF THE SYSTEM OF ECOLOGICAL AND ECONOMIC RELATIONS UNDER SYNERGISTIC APPROACH

Олександр ШУБАЛИЙ,
доктор економічних наук,
Луцький національний технічний
університет, Луцьк

Oleksandr SHUBALYI,
Doctor of Economics,
Lutsk National Technical University,
Lutsk

Досліджено суть поняття еколого-економічні відносини та обґрунтовано етапи трансформації системи таких відносин за синергетичним підходом. Запропоновано визначати трансформацію еколого-економічних відносин як процес кардинальних перетворень у системі взаємозв'язків між навколишнім природним середовищем і людською цивілізацією, а також суб'єктами природокористування різних рівнів, котрі передбачають цілеспрямовану зміну правил і норм їх взаємодії, виду і форм інституціональної організації зв'язків, направлені на істотну зміну властивостей природних явищ і процесів відповідно до принципів сталого розвитку. Встановлено, що розвиток еколого-економічних відносин має системний характер та базується на теорії самоорганізації.

Ключові слова: система, трансформація, еколого-економічні відносини, синергетичний підхід, сталий розвиток.

The essence of the concept of ecological and economic relations is researched and stages of the transformation of the system of ecological and economic relations under synergistic approach are substantiated. To determine the transformation of ecological and economic relations as a process of radical changes in the system of relationships between the natural environment and human civilization, between the subjects of use of natural resources at various levels, which provide targeted change of rules and regulations of their interactions, types and forms of institutional organization of links, aimed at substantial changes in properties of natural phenomena and processes according to the principles of sustainable development is proposed. The development of ecological and economic relations has a systemic character and based on the theory of self-organization is established.

Key words: system, transformation, ecological and economic relations, synergistic approach, sustainable development.

Постановка проблеми. Упродовж останніх років негативні прояви антропогенної діяльності людської цивілізації спостерігаються не тільки на

локальному чи регіональному рівнях, а й глобальному. Існує реальна загроза досягнення критичної точки, яка приведе в дію механізм незворотних змін із знищення всього живого. Стабілізувати цю ситуацію можливо шляхом відмови цивілізації від користування природними ресурсами та екосистемними послугами або докорінної трансформації економічної системи відповідно до принципів сталого розвитку. В сучасних умовах життя людини на Землі неможливе без постійного взаємозв'язку між екосистемою та цивілізацією, тому необхідною є побудова нової «зеленої» економіки, яка дасть змогу збалансувати потреби цивілізації та можливості екосистеми. Таким чином, з огляду на сучасні концепції і теорії трансформації економіка та економічні відносини, що їй відповідають, повинні розглядатися у нерозривному взаємозв'язку з екологією та екологічними відносинами, тобто йдеться про особливий вид відносин – еколого-економічні, які формуються у процесі природокористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі в науковій літературі не існує єдиного підходу до розуміння змісту еколого-економічних відносин та принципів реалізації трансформаційних перетворень у цій сфері, адже кожен із дослідників має власний погляд щодо їх трактування.

Зокрема, Л. Нугуманова вважає, що еколого-економічні відносини є частиною економічного простору, котрий визначається як громадський сектор, у рамках якого ринкові механізми не функціонують або функціонують неефективно [8, с. 91]. А. Камалов цей термін ототожнює з природокористуванням, розглядаючи його насамперед як відносини власності на природні багатства, а також відносинами привласнення, характером відчуження, відокремлення людини і трудових колективів господарюючих суб'єктів від природних багатств, які використовуються ними в процесі створення матеріальних благ, ступенем справедливості розподільних відносин в еколого-економічній сфері [5, с. 10]. Зі свого боку, Л. Сокушева, навпаки, розглядає їх як відносини, що формуються між економічними суб'єктами щодо обмеження екологічно шкідливого впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище [12, с. 196].

А. Рябчиков вважає, що еколого-економічні відносини слід трактувати в широкому сенсі як категорію, котра відображає економічні процеси та явища взаємодії суспільства і природи [11, с. 18–21]. Н. Газізуллін визначає їх як постійно відтворювані взаємини між суспільством, класами і соціальними групами в процесі використання, відтворення та охорони природного середовища і його головних компонентів [1].

З іншого боку, на думку В. Євтушенко, цей термін означає сукупність відносин між людьми у процесі відтворення та охорони елементів навколишнього природного середовища, між людиною та природою як складовими продуктивних сил суспільства, а також між суспільством і природою щодо відтворення якості та функцій довкілля і власне людини як біологічного виду [3, с. 8]. Слушною є позиція І. Жадана, згідно з якою специфіка функціонування й розвитку еколого-економічних відносин на сучасному етапі визначається низкою факторів глобального та регіонального

характеру [4]. Інші дослідники [7, 9] вважають, що еколого-економічні відносини виникають між людьми у процесі природокористування, зокрема відновлення та охорони екологічних систем, видобутку природної речовини і її переробки, екологізації виробництва.

Метою дослідження є визначення суті поняття *еколого-економічні відносини* та обґрунтування етапів трансформації системи еколого-економічних відносин за синергетичним підходом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнивши наведені вище підходи, пропонуємо розглядати еколого-економічні відносини як упорядковану систему норм і правил організації взаємодії між економічною підсистемою, котру представляють люди та створені ними матеріальні й нематеріальні блага, та екологічною, що характеризує стан екосистем й охоплює сукупність параметрів природного середовища, які здійснюють постійний вплив на процес природокористування, визначаючи його інтенсивність і періодичність.

Відповідно, поняття трансформації еколого-економічних відносин слід розуміти як процес кардинальних перетворень у системі взаємозв'язків між навколишнім природним середовищем і людською цивілізацією, між суб'єктами природокористування різних рівнів, які передбачають цілеспрямований перегляд правил і норм їх взаємодії, виду й форм інституціональної організації зв'язків, направлені на істотну зміну властивостей природних явищ і процесів на засадах дотримання принципів сталого екологічно збалансованого розвитку.

У світоглядно-філософському аспекті доцільно розглядати поняття трансформації за діалектичним підходом, відповідно до якого цей процес відбувається з метою досягнення вищого рівня (ступеня) розвитку, що за таких умов стосується існуючої системи еколого-економічних відносин. У діалектиці саме закон заперечення можна розглядати як загальний закон розвитку, необхідність трансформації еколого-економічних відносин виникає саме на певному етапі їх піднесення. У зазначеному законі чітко проявляються три найважливіші ознаки: спадкоємність, поступальність і циклічність.

На думку Г. Гегеля, який створив систематичну теорію діалектики, «поворотне наближення до початку» при запереченні відбувається завжди на якісно новій основі або більш високому рівні розвитку, тому кожен його окремий цикл являє собою виток, розімкнутий на наступний оборот кола, а розвиток у цілому набуває форми спіралі, діалектично сполучає в собі круговий, власне циклічний і лінійно-висхідний розвиток. При спіральній формі розвитку точки входу і повернення не збігаються, повторюваність є не абсолютною, а відносною [2, 6].

У суспільствознавстві традиційно виділяють чотири основні типи соціальної динаміки: циклічний, лінійний, спіралеподібний і ризомовидний (символізує відсутність стрижневого кореня, повну хаотичність і безглуздість соціальних процесів) [10].

Сучасні підходи до розуміння процесів розвитку еколого-економічних систем мають міждисциплінарний характер та базуються на теорії

самоорганізації Г. Хакена [13], з якої випливає, що відкриті системи з виразною нелінійністю, найімовірніше, пульсують. Вони піддаються природним коливанням розвитку: тенденції диференціації змінюються інтеграцією, розбігання – зближенням, послаблення зв'язків – їх посиленням. Прихильники сформованого на основі цього припущення нового міждисциплінарного напрямку наукових досліджень, який отримав назву синергетика, ведуть пошук принципів організації світу, об'єднання структур за допомогою встановлення загального темпу розвитку і циклічного перемикавання режимів зростання інтенсивності процесів та їх зниження.

Із позицій синергетичного підходу, система еколого-економічних відносин у процесі розвитку долає кілька етапів на шляху від традиційного до трансформованого стану (рис.):

- на першому відбувається періодична зміна позитивних та негативних тенденцій розвитку еколого-економічних відносин – досягається умовна точка втрати стійкості;

- на другому – часта зміна позитивних та негативних тенденцій у напрямі постійного погіршення стану (хаосу, анархії) еколого-економічної системи, тобто досягається умовна критична точка (біфуркації), яка ставить систему перед вибором шляхів трансформації для відновлення стійкості розвитку або, у випадку відсутності дій, переходу в депресію з наступним досягненням точки знищення;

- третій передбачає проведення цілеспрямованих організаційних заходів (формування цілей, політики і стратегії, системи управління, механізмів та інститутів трансформації) для реалізації процесу змін еколого-економічних відносин, а також можливий прояв елементів самоорганізації цієї системи шляхом кооперування, інтеграції, саморозвитку, випадкової взаємодії її елементів;

- четвертий супроводжується певною зміною позитивних та негативних тенденцій у напрямі постійного покращення її стану до досягнення умовної точки відновлення стійкості;

- п'ятий – встановленням ознак стійкості трансформованої системи, досягненням очікуваних результатів її розвитку, стабільної роботи сформованих еколого-економічних механізмів, інститутів, організаційних форм господарювання, підтримання стабільності шляхом здійснення точкових корекцій.

Загалом слід зазначити, що часовий проміжок вказаних етапів трансформації системи еколого-економічних відносин може бути нерівномірним та залежить від її стану на відповідний момент часу, інтенсивності зовнішніх позитивних чи негативних впливів на неї з боку інших взаємодіючих систем. Також ймовірно є нечітка межа досягнення виділених точок переходу системи з одного стану в інший, адже для виявлення цього потрібна упорядкованість оціночних показників-індикаторів, яка також здатна змінюватися у процесі формування нової системи. Тому важливо на етапі занепаду чітко контролювати зміну параметрів системи, щоб вчасно перейти до реалізації трансформаційних заходів, не допустивши ознак депресії, що може призвести до знищення системи загалом [14].

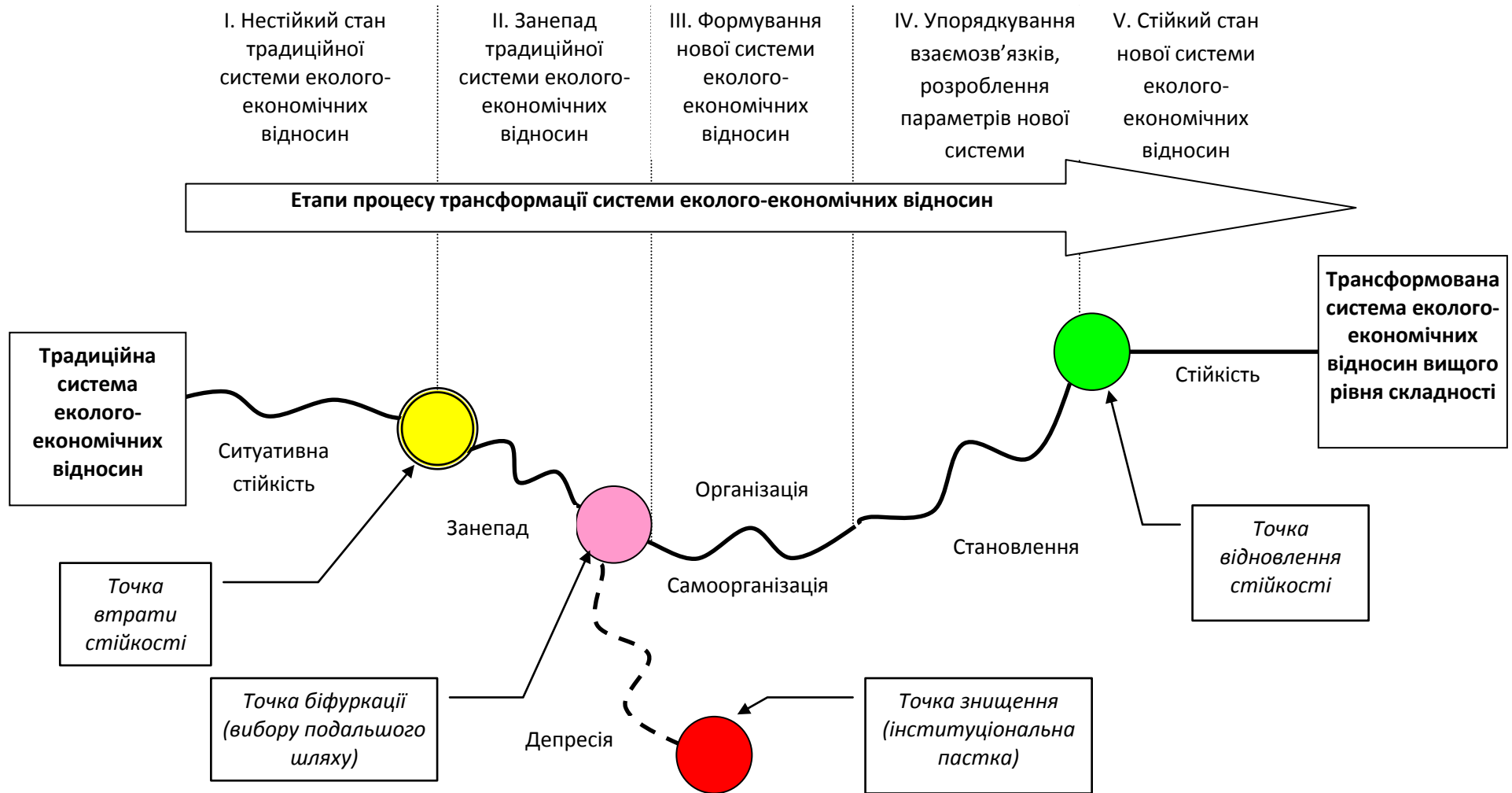

Рис. Етапи трансформації системи еколого-економічних відносин за синергетичним підходом (розроблено автором)

Процес трансформації еколого-економічних відносин на глобальному рівні, на нашу думку, доцільно дослідити в контексті сучасних концепцій розвитку цивілізації. Базовою екологоорієнтованою в наш час є, безумовно, концепція сталого розвитку. При цьому за основу потрібно взяти біоцентричний підхід, відповідно до якого зміст концепції полягає в забезпеченні такого розвитку, котрий би не руйнував біосферу, а давав змогу задовольняти потреби в природних ресурсах і якісних характеристиках навколишнього природного середовища не тільки для теперішніх поколінь, але й не ставив під загрозу здатність майбутніх споживати це природне різноманіття принаймні не в менших обсягах.

Висновки. На основі теоретичного аналізу низки вітчизняних і зарубіжних досліджень запропоновано розглядати поняття *трансформація еколого-економічних відносин* як процес кардинальних перетворень у системі взаємозв'язків між навколишнім природним середовищем і людською цивілізацією, між суб'єктами природокористування різних рівнів, котрі передбачають цілеспрямовану зміну правил і норм їх взаємодії, виду і форм інституціональної організації зв'язків, спрямовані на істотну зміну властивостей природних явищ і процесів відповідно до принципів сталого розвитку.

Виявлено, що розвиток еколого-економічних відносин має системний характер та базується на теорії самоорганізації, яка доводить, що відкриті системи зі значною нелінійністю, найімовірніше, пульсують. Запропоновано розглядати цей вид відносин з позицій нового міждисциплінарного наукового напрямку – синергетики, яка досліджує складні системи, сформовані з багатьох елементів, частин, компонентів, котрі взаємодіють між собою складним (нелінійним) способом. Обґрунтовано основні етапи трансформації системи еколого-економічних відносин за синергетичним підходом та необхідність на етапі занепаду чіткого контролю зміни її параметрів, щоб вчасно розпочати реалізацію трансформаційних заходів, не допустивши ознак депресії, що може призвести до знищення системи загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Газизуллин Н.Ф. *Эколого-экономическое равновесие в развитии общества* : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра экон. наук / Н.Ф. Газизуллин. – СПб., 1992. – 24 с.
2. Гречко П.К. *Концептуальные модели истории* : пособ. для студ. / Гречко П.С. ; Ин-т «Открытое общ-во». – М. : Логос, 1995. – 141 с.
3. Євтушенко В.А. *Еколого-економічні відносини в системі суспільного вибору* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. экон. наук : спец. 08.01.01 / В.А. Євтушенко. – Х., 2003. – 19 с.
4. Жадан И.Е. *Особенности функционирования и развития эколого-экономических отношений на современном этапе* / И.Е. Жадан // *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета*. – 2011. – № 5. – С. 13–16.

5. Камалов А.А. Закономерности и тенденции развития эколого-экономических отношений в современных условиях : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.01 / Камалов А.А. – Казань, 2001. – 22 с.

6. Кричевский А. Образ абсолюта в философии Гегеля и позднего Шеллинга / А. Кричевский. – М. : ИФ РАН, 2009. – 199 с.

7. Неверов А.В. Экономика природопользования / А.В. Неверов. – Мн. : Высшая школа, 1998. – 240 с.

8. Нугуманова Л.Ф. Теоретико-методологические основы исследования эколого-экономических отношений / Л.Ф. Нугуманова // Вестник ТИСБИ. – 2008. – № 3. – С. 90–94.

9. Основы экологии и природопользования : учеб. пособ. / [В.Л. Дикань, А.Г. Дейнека, Л.А. Позднякова и др.]. – Х. : Олант, 2002. – 384 с.

10. Развитие общества. Типы социальной динамики [Электронный ресурс] / Энциклопедия Экономиста. – Режим доступа : <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/razvitie-obshchestva.html>.

11. Рябчиков А.К. Хозяйственный механизм рационального природопользования: сущность и формы / А.К. Рябчиков. – Йошкар-Ола, 1993. – 127 с.

12. Сокушева Л.Г. Эволюция отношений природопользования / Л.Г. Сокушева // Экономические науки. – 2009. – № 10. – С. 192–196.

13. Хакен Г. Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. – М. : Мир, 1985. – 424 с.

14. Шубалий О.М. Трансформаційні процеси у лісовому секторі: інституціональні передумови та механізми реалізації : [монографія] / О.М. Шубалий. – Луцьк : Терен, 2015. – 456 с.

REFERENCES

1. Gazizullin N.F. *Jekologo-jekonomicheskoe ravnovesie v razvitii obshhestva : avtoref. dis. na soiskanie uchen. stepeni d-ra jekon. nauk* / N.F. Gazizullin. – SPb., 1992. – 24 p.

2. Grechko P.K. *Konceptual'nye modeli istorii: posob. dlja stud.* / Grechko P.S. ; In-t «Otkrytoe obshh-vo». – М. : Logos, 1995. – 141 p.

3. Yevtushenko V.A. *Ekoloho-ekonomichni vidnosyny v systemi suspil'noho vyboru: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ekon. nauk: spec. 08.01.01* / V.A. Yevtushenko. – Kh., 2003. – 19 p.

4. Zhadan I.E. *Osobennosti funkcionirovaniya i razvitija jekologo-jekonomicheskikh otnoshenij na sovremennom jetape* / I.E. Zhadan // Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo social'no-jekonomicheskogo universiteta. – 2011. – № 5. – P. 13–16.

5. Kamalov A.A. *Zakonomernosti i tendencii razvitija jekologo-jekonomicheskikh otnoshenij v sovremennyh uslovijah : avtoref. dis. na soiskanie uchen. stepeni kand. jekon. nauk: spec. 08.00.01* / Kamalov A.A. – Kazan', 2001. – 22 p.

6. Krichevskij A. *Obraz absoljuta v filosofii Gegelja i pozdnego Shellinga* / A. Krichevskij. – M. : IF RAN, 2009. – 199 p.
7. Neverov A.V. *Jekonomika prirodopol'zovanija* / A.V. Neverov. – Mn. : Vysshaja shkola, 1998. – 240 p.
8. Nugumanova L.F. *Teoretiko-metodologicheskie osnovy issledovanija jekologo-jekonomicheskikh otnoshenij* / L.F. Nugumanova // *Vestnik TISBI*. – 2008. – № 3. – P. 90–94.
9. *Osnovy jekologii i prirodopol'zovanija : ucheb. posob.* / [V.L. Dikan', A.G. Dejneka, L.A. Pozdnjakova i dr.]. – H. : Olant, 2002. – 384 p.
10. *Razvitie obshhestva. Tipy social'noj dinamiki* / *Jenciklopedija Jekonomista* [Electronic resource]. – Available at: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/razvitie-obshchestva.html>.
11. Rjabchikov A.K. *Hozjajstvennyj mehanizm racional'nogo prirodopol'zovanija: sushhnost' i formy* / A.K. Rjabchikov. – Joshkar-Ola, 1993. – 127 p.
12. Sokusheva L.G. *Jevoljucija otnoshenij prirodopol'zovanija* / L.G. Sokusheva // *Jekonomicheskie nauki*. – 2009. – № 10. – P. 192–196.
13. Haken G. *Sinergetika. Ierarhii neustojchivostej v samoorganizujushhihsja sistemah i ustrojstvah* / G. Haken. – M. : Mir, 1985. – 424 p.
14. Shubalyj O.M. *Transformatsijni protsesy u lisovomu sektori: instyutsional'ni peredumovy ta mekhanizmy realizatsii* : [monohrafiia] / O.M. Shubalyj. – Luts'k: Teren, 2015. – 456 p.